

PSYCHIATRICKÍ PACIENTI V OBDOBÍ NÁRODNÉHO SOCIALIZMU V NEMECKU – Z HISTÓRIE PSYCHIATRIE

souborný článek

Mária Ondriášová

Psychiatrická klinika LF SZU
v Bratislave, Slovenská republika

Kontaktní osoba:

doc. MUDr. Mária Ondriášová, PhD.
Psychiatrická klinika LF SZU
Ružinovská 6
826 06 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: maria.ondriasova@ru.unb.sk

SÚHRN

Ondriášová M. Psychiatrickí pacienti v období národného socializmu v Nemecku – z histórie psychiatrie

Článok sa venuje situácii psychiatrických pacientov v čase vládnuceho národného socializmu v Nemecku, ktorá bola ovplyvnená zákonmi prijatými v roku 1934 a 1935. Zaoberá sa obdobím pred ich prijatím a dôsledkami ich uplatňovania.

Kľúčové slová: národný socializmus, Nemecko, psychiatrický pacient, zákon z roku 1933, zákon z roku 1935.

SUMMARY

Ondriášová M. Psychiatric patients in the era of national socialism in Germany – a history of psychiatry

The paper is dealing with state of psychiatric patient during national socialism in Germany, influenced by legislative acts in 1933 and 1935. Considered time before their acceptance and the consequences.

Key words: national socialism, Germany, psychiatric patient, act from 1933, act from 1935.

ÚVOD

Na históriu psychiatrie sa dá pozerat' z viacerých pohľadov. Možno sa zamerat' na dejiny vývoja terminológie, klasifikácie, vyšetrovacích a terapeutických metód, významné osobnosti, ale tiež na históriu vývinu postojov spoločnosti k psychicky chorým. Pomerne častý je názor, že odmietanie psychicky chorých spoločnosťou a ich zanedbávanie sa skončilo Francúzskou revolúciou. Počas nej Národný konvent, v roku 1793, poveril Filipa Pinela reformovaním starostlivosti o psychicky chorých na území Paríža. Pinel „sňal duševne chorým okovy“, čo býva niekedy označované ako prvá psychiatrická revolúcia. Postoj spoločnosti k psychicky chorým sa následne menil, avšak často viac formálne ako autenticky. V roku 1933, 140 rokov po Pinelovom poverení, bol v Nemecku prijatý vládny zákon, ktorý vyčlenil veľkú skupinu psychicky chorých a prinútil ju

podriadit' sa vôli zákona v hlboko ľudskej intímnej oblasti. O tomto zákone, o tom čo mu predchádzalo, a čo po ňom nasledovalo, budú nasledujúce riadky.

EUGENIKA

19. storočie býva z historického hľadiska pozitívne hodnotené vzhľadom na vytvorenie podmienok vhodných pre rozvoj rôznych vedeckých disciplín. Od očakávaného rozvoja vied sa odvíjala všeobecná dôvera v pokrok. Mal sa týkať nielen techniky a prírodných vied, ale aj ľudskej spoločnosti. Prekážkou kladenou rozvoju sa však podľa niektorých názorov ukazovali byť jedinci, ktorí svojimi telesnými či psychickými danosťami, alebo dedičným ochorením, progres ľudstva brzdili. Údajne to zapríčinil

vplyv civilizácie, ktorý narušil „prirodzený výber“ popísaný Charlesom Darwinom. Prežívali, a svoju genetickú výbavu rozširovali, nielen silní a zdraví, ale aj slabí a chorí. Ludstvo by sa preto malo snažiť takéto civilizačné omyly napraviť a svoj genofond zlepšovať, a to aj zabránením „rozmnožovaniu“ geneticky nevhodných. Takýto postoj, neskôr označený ako sociálny darwinizmus, získal priaznivcov a podporovateľov najmä v západnej a severnej Európe. Vychádzali „vedecké“ články, „odborné“ časopisy, usporadúvali sa medzinárodné kongresy na tému eugeniky, boli založené vedecké inštitúcie.

PRVÁ SVETOVÁ VOJNA A OBDOBIE PO NEJ

Prvá svetová vojna priniesla straty na životoch, mnoho utrpenia, vojnových invalidov, hospodársky chaos a biedu. V atmosfére nedostatku a strádania nie je ťažké upriamiť pozornosť núdznych na tých, ktorí „žijú na náš úkor“, pretože neprinášajú spoločnosti žiaden osoh.

V roku 1920 Karl Binding (profesor práva a filozofie) a Alfred Hoche (profesor psychiatrie vo Freiburgu) vydali vo vydavateľstve v Lipsku prácu „Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens“.² Zdôvodňujú a obráňujú oprávnenie usmrtiť ľudí, „ktorých život nie je hodný žitia“. Označujú tak pacientov v kóme, neliečiteľne chorých, ťažko postihnutých psychicky chorých. Tí sa, podľa autorov, dožívajú často vysokého veku, preto sa o túto „Ballastexistenz“ bude starať niekoľko generácií opatrovateľov. Za rozhodujúce kritérium, na základe ktorého by mala odborná komisia o usmrtení rozhodovať, by mala byť považovaná prítomnosť duševnej smrti. Duševne mŕtvy človek nie je schopný vyjadriť subjektívnu požiadavku žiť („subjektiven Anspruch auf Leben“). Hodnota takejto existencie je podľa autorov aktuálne (1920) preceňovaná. Spoločnosť pritom prevádzkuje zariadenia, v ktorých duševne chorých a postihnutých ľudí opatrujú, čo značí aj vysoké ekonomické náklady.

Národne socialistická propaganda tieto úvahy použila, v neskorších rokoch vyčíslila náklady na opatrovanie jedinca do jeho 60. roku života na 50 000 ríšskych mariek. Financie vynaložené na udržiavanie ústavov by sa mohli použiť na všeobecne prospešnejšie ciele, napríklad aj na výstavbu bytov. Takéto myšlienky sa dostávali v medzivojnovom Nemecku aj do školských učebníc. Žiaci riešili príklady z matematiky, ktoré finančné náklady porovnávali.⁶

Zákon zo 14. júla 1933

Ríšska vláda v Nemecku zverejnila 14. 7. 1933 zákon, ktorý mal zabrániť narodeniu detí s dedičným ochorením (Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses). V tomto zákone našla vyjadrenie idea „zdravého národa“, ktorý nie je „oslabovaný“ chorobami jednotlivcami.⁴

V zmysle tohto zákona boli za jedincov s dedičným ochorením označení tí, ktorí trpia:

1. vrodenu slabomyseľnosťou
2. schizofréniou

3. cirkulárnym (manicko-depresívnym) ochorením
4. dedičnou epilepsiou
5. dedičným tancom sv. Víta (chorea Huntingtoni)
6. vrodenu slepotou
7. dedičnou hluchotou
8. ťažkým dedičným telesným poškodením
9. ťažkým alkoholizmom

Ludia s uvedenými poruchami sú povinní podať žiadosť na súd zriadený na tento účel. Musia to urobiť sami, alebo prostredníctvom oprávneného zástupcu. Po rozhodnutí súdu potom úradný lekár správneho celku poverí vykonaním zákroku určené zdravotnícke zariadenie a lekára, ktorý o vykonaní zákroku spätne podá správu. U tých jedincov, ktorí sú umiestnení v opatrovateľskom zariadení, je povinným podať žiadosť toto zariadenie. Náklady spojené so súdnymi konaniami niesla štátna pokladňa, samotné sterilizačné zákroky preplácala zdravotná poisťovňa. Zákon vstúpil do platnosti 1. januára 1934 a nevyvolal vo verejnosti žiadnu negatívnu reakciu. V súvisi so sterilizačnými zákrokmi zomrelo do konca roku 1945 asi 6 000 ľudí, 90 % z nich boli ženy.⁶

Zákon z 18. októbra 1935

Pokračovaním eugenického zámeru Tretej ríše je Zákon o ochrane dedičného zdravia nemeckého národa (Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes). Upravuje podmienky, kedy nesmie dôjsť k uzavretiu manželstva.⁵ V § 1, v odstavci (c) je prekážkou pre uzavretie manželstva duševná choroba jedného zo snúbencov a v odstavci (d) dedičná choroba v zmysle zákona zo 14. júla 1933. Porušenie zákona malo za následok zneplatnenie takto uzavretého manželstva a trestný postih.

„Smrť z milosti“

V auguste 1939 podpísal Hitler Opatrenie o usmrtení ťažko postihnutých detí (Verfügung zur Tötung von schwer behinderten Kindern). Predchádzal tomu verejnou sledovaný prípad (neskorším povojnovým pátraním sa ho nepodarilo celkom potvrdiť) ťažko postihnutého dieťaťa, ktoré bolo slepé a nemalo dobre vyvinuté dve končatiny. Jeho rodičia žiadajú o „ukončenie utrpenia“ ich dieťaťa priamo Hitlera.¹ Po jeho schválení bolo toto niekoľkokomesačné dieťa usmrtené na Detskej klinike v Lipsku, na ktorej bolo od narodenia umiestnené.

DRUHÁ SVETOVÁ VOJNA

Po napadnutí Poľska vojskami Tretej ríše a vypuknutí druhej svetovej vojny sa plne rozpútala aj vojna proti príslušníkom vlastného národa, ktorí boli považovaní za príťaž. Vyšlo nariadenie, aby deti, ktoré sú postihnuté alebo neyliečiteľne choré, boli odobrané rodičom a umiestnené v odborných oddeleniach pre deti.⁷ Malo to umožniť rodičom venovať starostlivosť svojim zdravým potomkom, pretože starostlivosť o choré deti ich zťažuje a vedie k zanedbávaniu zdravých detí, ktoré majú byť súčasťou zdravého národa. Bolo určených asi 30 nemocníc s takýmito

oddeleniami. V nich bolo každé dieťa posúdené a vystavené dobrozdanie. Označením ich života za nehodný (nicht lebenswert) bolo rozhodnuté o usmrtení. Dialo sa to aktívne medikamentami (napr. morfiom, skopolamínom), vyhladovaním, nedostatočnou starostlivosťou, alebo kyslíčnikom uhoľnatým. Predpokladá sa, že obeťami sa stalo asi 10 000 detí vo veku od 0 do 16 rokov.

Dospelí psychicky chorí, mentálne a telesne postihnutí jedinci boli zo zariadení, v ktorých boli umiestnení, postupne premiestňovaní do 6 ústavov rozmiestnených po celom Nemecku (Grafeneck, Brandenburg, Schloss Hartheim, Pirna – Sonnenstein, Bernburg, Hadamar). Boli to zariadenia určené na ich likvidáciu.^{7,8} Základným kritériom sa stala schopnosť pracovať. Na jej posúdenie slúžil dotazník, ktorý vyplňali lekári v ústavoch, kde pacienti pôvodne žili, a ktorý bol odoslaný na vyhodnotenie.

Celý priebeh odsunu a likvidácie bol dôkladne prepracovaný. Vznikla agentúra pozostávajúca z viacerých častí, podľa jej sídla na Tiergartenstrasse 4 v Berlíne celá akcia aj získala pomenovanie.³ Agentúra riešila výber lekárov hodnotiacich pacientov, ich finančné odmeny podľa počtu posúdených dotazníkov, zabezpečenie personálu, dopravnú službu potrebnú na premiestnenie pacientov do likvidačných ústavov. Dôležitou súčasťou agentúry bolo oddelenie venujúce sa hľadaniu vhodného chemického prostriedku umožňujúceho usmrtenie pacientov, pretože vysoké dávky morfia alebo kyslíčnik uhoľnatý sa ukázali ako nevhodujúce.

Pokým na vlastnom území Nemeckej ríše systém fungoval pod obrazom byrokratických postupov (príbuzní dostali informáciu o premiestnení chorého do iného ústavu, neskôr úmrtný list), na okupovaných územiach boli pacienti v psychiatrických ústavoch priamo zlikvidovaní už v prvých dňoch vojny (Poľsko, Lvov na Ukrajine).

Z takto „uvoľnených“ psychiatrických ústavov sa stávali zariadenia pre zranených a chorých nemeckých vojakov.

Vojna proti psychicky chorým a postihnutým má okolo 260 000 obetí.

V čase pred vypuknutím vojny boli zákony a nariadenia zverejňované, o akcii proti duševne chorým a postihnutým verejnosť informovaná nebola, hoci postup bol dlhodobo pripravovaný. Presuny pacientov a ich následné rýchle úmrtia sa však nepodarilo celkom utajiť. Vzbudili pozornosť a odmietnutie predovšetkým cirkevných kruhov. Najznámejším je verejné vystúpenie biskupa v Münsteri, kardinála von Galen.³ Vzhľadom na jeho vysoké postavenie nebol perzekvovaný, čo však nebol prípad ďalších kňazov katolíckych aj evanjelických, ktorí skončili vo väzení a v koncentračných táboroch. Vzrastajúci verejný odpor viedol k ukončeniu premiestňovania psychiatrických pacientov v roku 1941, avšak neoficiálne likvidácie prebiehali až do konca vojny a boli riadené z miestnej úrovne.

KONSEKVENCIE A ZÁVER

Zodpovednosť za životy chorých detí a dospelých mali konkrétne osoby. Len malá časť z nich bola potrestaná. Dialo sa tak prevažne v prvých rokoch po vojne, kedy boli popravení niekoľkí lekári, ktorí boli zároveň vysokými funkcionármi Tretej ríše. Väčšina lekárov a zdravotníckeho personálu však prežila bez akejkoľvek ujmy niekoľko desaťročí a udržala si často aj vysoké profesionálne postavenie a prestíž.^{3,7} O týchto zločinoch sa mlčalo až do osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia.

Prvými obeťami ideológie národného socializmu boli tí najslabší. Deti, psychicky chorí, telesne postihnutí. Prvými spolupracovníkmi Hitlera boli vedci a lekári.

LITERATÚRA

1. Benzenhöfer U. Kindereuthanasie im Dritten Reich. Der Fall Kind Knauer. Deutsches Ärzteblatt 1998; 95 (19): 1187–1189.
2. Binding K, Hoche A. Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens. Ihr Mass und ihre form. Berlin, BWV 2006, 132.
3. Deutsche Gesellschaft für Psychiatrie und Psychotherapie, Psychosomatik und Nervenheilkunde / DGPPN): Psychiatrie in Nationalsozialismus. URL: <http://www.psychiatrie.de/psychiatriegeschichte/nationalsozialismus.html>, 20.04.2018
4. Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses (14.07.1933), in: documentArchiv.de[hrg], URL: <http://www.documentArchiv.de/ns/erbk-nws.html>, 20.04.2018
5. Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes (Ehegesundheitsgesetz), 18.10.1935, in: Documentarchiv.de [Hrsg], URL: <http://www.documentArchiv.de/ns/erbk-nws.html>, 20.04.2018
6. Häfner H. Die nationalsozialistische Ära: Der Einbruch der totalen Unmenschlichkeit in die Behandlung psychisch Kranker. In: Das Rätsel Schizophrenie. Eine Krankheit wird entschlüsselt. München: C. H. Beck Verlag 2000: 65–71.
7. Rotzoll M, Hohendorf G, Fuchs P, Richter P, Mundt CH, Eckhart WU (Hrsg). Die nationalsozialistische „Euthanasie“ – Aktion „T4“ und ihre Opfer. Geschichte und ethische Konsequenzen für die Gegenwart. Paderborn: Schöningh 2010: 272–283.
8. Sparing F, Heuser ML (Hrsg). Erbbiologische Selektion und „Euthanasie“. Psychiatrie in Düsseldorf während der Nationalsozialismus. Düsseldorf: Schriften zur neueren Landesgeschichte und Geschichte Nordrhein Westfalens. Essen: Klartext 2001: 356.